



Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IV Yazı

Əhməd bəy Ağaoğlu nə qədər İslam mədəniyyəti və "İslam millətçiliyi" tərəfdarı olsa da, bununla yanaşı türk kimliyini, türk varlığını bir sözlə, Türk dünyagörüşünü də ifadə etmişdir. Ağaoğlunun "İslam millətçiliyi" ilə yanaşı türklüyə meyil etməsində ən başlıca amil Qafqazda ruslaşdırma, farslaşdırma siyasəti, o cümlədən 1905-1906-cı illərdə çar Rusyasının əli ilə baş verən erməni-müsəlman münaqişəsi olmuşdur. Ümumilikdə isə, "İslam millətçiliyi" bütün müsəlman xalqlarını vahid mədəniyyət, vahid ideya, vahid dini-siyasi millət olaraq bir arada tutmaq qədər vacib olduğu halda, eyni zamanda, döndür bir tərəfdən türk varlığına qarşı açılmış savaflara dayanmaq üçün türklüyü də vacib etmişdir. Amcaq Ağaoğlunun nəzərində türklük sünni millətçilik deyil, islamçılıqla səsleşən bir ideyadır. O, "Qafqazda milli ədavət varmı?" (1902) adlı məqaləsində sünni millətçilikdə əsil millətçiliyi bir-birindən ayırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, "sünni millətçiliyi" yaradan daha çox şəhər mühiti və onun məhdud görüşü "İntellektualın" bir: "Bir tərəfdən din, irq, digər tərəfdən isə insana nifrət – budur həmin "millətçilər" in guya öz millətçi tendensiyalarını bəyan etmək üçün istifadə etdiyi sevimli silahlar. Bu "İntellektual əhval-ruhiyyə" şəhər islahatı keçirildəndən sonra bizim aramızda daha çox kəskinləşmişdir. Xalqı təmsil etməyə can atan, özgələrin fikirlərinə, sərbəstliyinə dözümsüz olan, başqalarının hüquqlarına, hissələrinə hörmət etməyən bu "İntellektual fanatiklər" xalqın "qayğısına qalanlar" adı altında "din"lə, "irq"lə, "tarixi xatirələr"lə oynaqlaşırlar. Onlar hər boş şeyə, hər adli həvəyə mill-dini don geyindirməyə çalışırlar və nəticədə sünni millətçilik meydana gəlir ki, bizim çoxsaylı "millətçilər" ondan məharətlə və özlərinə sərf edən kimi yararlanırlar".

O, "Qafqazda milli məsələ" (1904) məqaləsində də yazırdı ki, yaxşı və pis millətçilik var: "Birincisi vətənə məhəbbətlə, dil ilə, qan ilə, ümumi ənənələrlə və tabe ilə bağlı olduğunuz insanlara qeyri-ixtiyari rəğbət etməkdir. Bu cür millətçiliyi təbiət özü yaradır və heç bir kapitalın, heç bir qəzetin burada işi yoxdur. Təbii olduğu üçün belə millətçilik həm gözəldir, həm də xeyirxahdır. O, xeyirxahlıq etmək, vətənə xidmət göstərmək, onun uğrunda özünü, vaxtını, gücünü quran vermək arzusunun o tərəfə keçmir. Ancaq pis millətçilik də var – ədavətə, nifrətə, başqalarını nifrət etməyə və əzməyə sürükləyən barışmaz millətçilik. Belə millətçilik sünidir, qeyri-təbii-dir, onu insanlar və kapital yaradır".

Ağaoğluya görə, Qafqazda pis millətçilik də təşəkkül tapmaqdadır və bunu heç kim inkar edə bilməz: "O, mövcuddur və hər gün həyatımı-

zı korlayır. Bu faktıdır. Belə millətçiliyin haradan gəlməsi isə başqa bir məsələdir ki, onu anlamaq üçün bu belənin bizim diyara nə vaxtdan gəldiyini xatırlamaq yetər. Bir şey şəkətsizdir: bizdə sənaye, iri ticarət mərkəzləri, bir sözlə, kapital olmayana qədər pis millətçilik də yox idi. Gəldiyimiz yeganə qənaət budur ki, Qafqazda kütlə arasında, şəhər mərkəzlərində, kəndlərdə və tarlalarda heç kim millətçilik barədə düşünmür; orada hamı hiyləgərcəsinə müdriklik etmədən, sadə, eyni vətənin övladları kimi, eyni qayğılarla əhatələnən, ümumi zəhmətlə birləşən, bir-birinin köməyinə gələn insanlar kimi yaşayırlar".

kimi, mənfəət qazanmaq üçün o, qayğı adı altında imkansızlığa düşər etdiyi, proletariata çevirdiyi əhalinin üçdə bir hissəsinə pis millətçiliyi artıqlaması ilə aşılayır. Bunlar barışmaz millətçiliyi daha da gücləndirir, inkişaf etdirir, dəstəkləyir". Ağaoğlunun dünyagörüşündə ilk dövrlərdə islamçılıq, islam millətçiliyi ideoloji karakter daşdığı halda, türklülük isə daha çox xüsusi mahiyyət kəsb etmişdir. Buradakı xüsusiyyəti mahiyyətində də çar Rusiyasının işğalı altında olan türk-tatar xalqlarının dini millətçilikdən daha çox etnik-millətçiliyə görə assimilyasiyaya məruz qalması idi. Türklülük hissənin güclənməsi də

fai'nin lideri kimi apardığı mübarizə onu islamçılığın ideoloqu ilə yanaşı, türkcü adlandırmağa layiq edir. Tanınmış alim T.Svyatovskiy yazır: «Tatar-erməni mübaribəsi nəticəsində meydana gələn «Difai» özünün əsasən antirus fəaliyyəti ilə Şamil dövründən bu yana təşkilatlanmış heç bir müqavimətlə üzleşməyən çar rejiminə uzun illər boyu mütlilik tabeçilə zərbə endirmiş oldu».

Ümumiyyətlə, Ağaoğlu "Kaspi", "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində dərc olunan məqalələrində çar Rusiyasında aparılan ruslaşdırma, erməniləşdirmə, xristianlaşdırma siyasəti nəticəsində türklülüynün və islamçılığın aşığılanmasına birmənalı şəkildə

ki halında belə fikirlərə alışmaq Don Kixot kimi yel dəyirmanı ilə vuruşmaq kimidir. İslam və türk bu halda elə pərişan, elə məzlumdurlar ki, bu növ fikirlərə əsla belə yer vermiyorlar. Müsəlmanların və türklərin yüz-də doksanı özge tayfaların əlindədir ki, olsun Avropa tayfalarından. Bu tayfalar alim, müsəlləh tayfalar"dır".

Ağaoğlu sonralar özü də çar hökumətinin ruslaşdırma siyasətinə qarşı "Hürriyyət, Müsavat, Ədalət!" devizi ilə neşr olunan "İrşad" qəzetinin tutduğu məsləki belə izah etmişdir: Birincisi rus hökumətinə qarşı mücadilə edərək türk ünsürünün siyasi hüquqlarını təmin etmək,

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əhməd bəy Ağaoğlu

Ağaoğluna görə, "pis millətçilik" ilk növbədə Avropada kapitalizmin yaranmasıyla meydana çıxmış, burada burjuaziya və millətçilik bir-birinə bağlı olduğu üçün burjuva olub millətçi olmamaq qeyri-mümkün olmuşdur: "Kapital soyğunçuluqda

farslaşdırma, ruslaşdırma, erməniləşdirmə siyasəti qarşısında mühüm siyasi faktor idi. Ağaoğluna görə, Rusiyadakı müsəlman cəmiyyəti də yalnız dini deyil, həm də milli xarakterlidir: «Bütün bu cəmiyyət yalnız dini cəmiyyət olmayıb, eyni

də qarşı çıxmış, türklüyün və müsəlmanlığın əsil mahiyyətini ifadə etməyə çalışmışdır. Məsələn, o, "İrşad" qəzetində neşr olunan "Tulu edən ay parçası" məqaləsində açıq şəkildə türklüyün və müsəlmanlığın müdafiəçisi kimi çıxış edir və bunun səbəblərini göstərir: "Türklük və müsəlmanlıq məsələsinə gəldikdə yenə menşikovlar bilməlidirlər ki, biz müsəlmanız və türkcü. Nə müsəlmanlıqda və nə türklükdə elə bir ləkə gətirən bir şey yoxdur ki, biz öz müsəlmanlığımızı və türklüyümüzü gizləyək. İslam dünyada ən əvvəlinci dinlərdən birisidir. Onda elə bir insanpərəstlik vardır ki, insana fəxr və səadətdən savayı bir şey gətirməz. İslamda nə var ki, biz ondan utanıb öz müsəlman olmağımıza pərdə çəkək? Menşikovlara islam xoş gəlməyir. Mənə də xristianlıq xoş gəlməyir. Onlar öz yollarında, mən də öz yolumda. Nə onlara, nə də mənə bundan bir töhmət, bir məzəmmət gəlməz. Türk tayfası isə əlan Asiya və Afrikada islamlar arasında ən böyük, ən rəşid, ən müstəid, ən qabil, ən həmiyyətli, ən birinci tayfadır. Türklük ilə ancaq ictimaiyyətə qatılmaq olar". O, açıq şəkildə yazırdı ki, türklük elə bir hiss, duyğudur ki, onu heç kim türkün əlindən zorla ala bilməz: "Türk olub da qəlbi-meylimiz dünyada, hər yerdə türk var isə onadır. Bu bir hissi-təbiidir. Dünya-

ikincisi isə, türk ünsüründə birlik fikrini yaratmaq. Doğrudan da, Ə.Ağaoğlu həmin dövrdə çar hökumətinin, eləcə də marksist-leninçilərin Türk xalqlarına qarşı yeritdiyi riyakar siyasəti ifşa etməyə çalışmış, sonuncuları ittihad və ittifaqa çağırırdı.

Onun fikrincə, çar hökumətinin siyasəti isə, sadə rusların türklərə olan münasibətindən tamam fərqlidir. Belə ki, sadə ruslarla türk-tatarlar arasında gizli bir doğmalıq, yaxınlıq vardır, çünki rusların damarlarında türk-tatar qanı çoxdur. Tatarların bir neçə yüz il davam etmiş hökmranlığı hədəf getməmiş, hər iki irq bir-birinə möhkəm qaynayıb qarışmışdır. Bir sözlə, ruslarla türk-tatarlar aralarındakı din ayrılığına baxmayaraq, tatarların öz antropoloji xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, bir çox rus ailələrinin də damarlarından tatar qanı axır. Ancaq türk-tatarlarla ruslar arasındakı bu doğmalıq, yaxınlığa rəğmən, 1-ci rus inqilabına qədər çar Rusiyası «mənfur məzhəbçilik-ruslaşdırma siyasəti» aparmış, onları ən mühüm hüquqlardan belə məhrum etmişdir. Ə.Ağaoğlu yazır: "Biz indiyə qədər doğrudan da ümumi anamız olan Vətənin oğey oğulları olmuşuq, bizə etibar etmədilər, bizi kənarda saxlayırdılar, bizi ən mühüm hüquqlardan məhrum edirdilər, Yer kürəsinin bütün xalqlarına verilmiş ən bəsit və eyni zamanda gərəklili mədəniyyət müəssisələrini bizə verməkdən imtina edirdilər".

Deməli, ruslaşdırma siyasətinin başlıca rolu rus hökuməti həyata keçirmiş və bu zaman onlar ruslarla türk-tatarlar arasındakı yaxınlıqlarını nəinki nəzərə almamış, hətta onları vəhşi, yanmınsan kimi qələmə vermişlər. Maraqlıdır ki, vəziyyətin bu dərəcəyə çatmasında isə rus məmurları mərkəzi hökuməti deyil, türk-tatarların özlərini günahkar saymışlar. Belə ki, Ə.Ağaoğlu və başqa ziyalıların ruslaşdırma ilə bağlı imperiya məmurlarına yönəlmiş ittihamlarına onların cavabı belə olmuşdur: təqsir sizin özünüzdədir, axı siz nə üçün səsinizi çıxarmırdınız, nə üçün indiyə qədər özünüzdə göstərmirdiniz. Ə.Ağaoğlu isə, rus məmurlarının bu iradlarını acı həqiqət kimi dərk edib sarsıqlıqlarını bildirmişdir. Fikrimizcə, rus məmurları bu iradlarında heç də haqlı deyildilər. Buna ən bariz nümunə kimi «Əkinçi'nin bağlanması, uzun müddət türk dilində qəzetlərin nəşrinə qadağan qoyulmasını, çar zülmünə qarşı tək-tük çıxanların və öklürüməsini, ya da Sibira sürgün edilməsini göstərə bilər»



"Avropanı – barışmaz millətçiliyin bu klassik ölkəsini götürün. Onu yaradan həmin kapital deyilmə? Hansısa bazarda ingilis kapitalisti ilə rəqabət aparmaq istəyən fransız kapitalisti öz vətəninə ingilislərə qarşı nifrət, paxıllıq hissələrini oyadır. Unutmayın ki, onun bunun üçün vasitələri – qəzetlər, jurnallar, teleqraf agentlikləri və görkəmli, nüfuzlu mövqeyi var. O, həmvətənlərinin xoş hissələrindən, onların öz millətinə, vətəninə sevgisindən istifadə edir, bu hissələri pis yola çəkir, yaxşı millətçiliyi pis millətçiliyə çevirir"

heç nəyə fərq qoymamaq isə kosmopolitizmdir. O, özünü də, özgeni də, ellini də, yəhudini də eyni rahatlıqla məhv edir. Lakin onun kosmopolitizmi bundan o yana keçmir. Özgeni məhv etmək lazım olanda və həmin özge bunu könüllü etmək istəməyəndə kapital sözün ən pis mənasında millətçi olur". O, daha sonra yazırdı: "Avropanı – barışmaz millətçiliyin bu klassik ölkəsini götürün. Onu yaradan həmin kapital deyilmə? Hansısa bazarda ingilis kapitalisti ilə rəqabət aparmaq istəyən fransız kapitalisti öz vətəninə ingilislərə qarşı nifrət, paxıllıq hissələrini oyadır. Unutmayın ki, onun bunun üçün vasitələri – qəzetlər, jurnallar, teleqraf agentlikləri və görkəmli, nüfuzlu mövqeyi var. O, həmvətənlərinin xoş hissələrindən, onların öz millətinə, vətəninə sevgisindən istifadə edir, bu hissələri pis yola çəkir, yaxşı millətçiliyi pis millətçiliyə çevirir. Bu azmiş

zamanda etnik bir varlıqdır. Çünki bizim Rusiya müsəlmanları çox az istisna ilə böyük türk-tatar irqinə mensubdurlar".

Y.Akçurmanın təbrincə desək, ruslaşdırmaya, farslaşdırmaya qarşı dayanmaq, məzhəb ayrılığına son qoyaraq düşmənlərinə firsət verməmək baxımından Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və Ə.Topçubaşı Qafqaz türklüyündə birliyin yaranmasına çalışmışlar. Ona görə də Ə.Ağaoğlu nə qədər «İslam millətçiliyi»ndən çıxış etsə də, Azərbaycan türklərinin oyanması baxımından gördüyü milli işləri, xüsusilə erməni-müsəlman münaqişəsi zamanı «Di-

da heç bir güc, heç bir zor bizim əlimizdən alamaz".

Ağaoğlunun fikrincə, ancaq anti-türk, anti-islam ideoloqların ifadə etdiyi kimi, müsəlman və türk olmaq heç də "panislamist" və "pantürkist" olmaq demək deyildir: "Çünki panislamist demək, yəni cümlə müsəlmanları bir müsəlman dövlətinin təxtdarəsinə cəm etmək deməkdir. Pantürkizm demək də cümlə türkləri bir türk dövlətinin xətti-hökumətinə cəm etmək deməkdir. Əgər mənə belə isə dünyada bir müsəlman, bir türk tapılmaz ki, belə xəyal ilə uğraşsın. Əgər tapılsa belə divanədir. Çünki müsəlmanlar və türklərin indi-